

Demokratiske planleggingsprosesser for fornybare energisystemer i Norge - en oversikt over identifiserte samfunnstiltak

Sunniva Midthaug Solnør, Katrina Rønningen, Pia Piroshka Otte, Kristian Borch –
Ruralis- Institutt for rural - og regionalforskning

Karl Sperling, Aalborg Universitetet

Jørn Thomassen, Bård G. Stokke, Norsk Institutt for naturforskning (NINA)

Notat 7/22 – ISSN 2704-0216

Innhold

Tabelliste	2
1. Bakgrunn	3
2. Fem verktøy for mer demokratiske planleggingsprosesser av fornybare energisystemer ...	4
3. Perspektiver om energi-rettferdighet	7
4. Analyse	8
4.1 Energi: Fra fellesgode og nasjonalt fortrinn til internasjonalt, markedsbasert prissetting	8
4.2 Dialog med lokalbefolkning	10
4.3 Lokalt eierskap, verdiskaping og fordeler	15
4.4 Ildsjeler, ambassadører og nøkkelaktører	16
4.5 Teknologisk fleksibilitet	17
4.6 Tillit til utbygger og beslutningstakere	18
5. Konklusjon – Refleksjoner videre	19
6. Referanser	21

Tabelliste

Tabell 1: Matrise med identifiserte verktøy for mer demokratiske planleggingsprosesser av fornybare energisystemer	5
Tabell 2: Dimensjoner ved energi-rettferdighet (Sovacool & Dworkin, 2015)	8
Tabell 3: Identifiserte verktøy for mer demokratiske fornybare energisystemer med potensielle spørsmål for scenario workshop	19

Dette notatet er finansiert med midler fra forskningsprosjektet «CIVIC Renewables/LOKAL FORNYBAR: Samarbeid for fornybar energi, bærekraftig utvikling og arealbruk i lokalsamfunn», finansiert av Forskningsrådet (NFR prosjektnummer, 320812).

Trondheim 19.12.2022

Forsidefoto: Sunniva M. Solnør

1. Bakgrunn

Fornybar energi er et av de sterkeste konfliktområdene i den norske klima- og miljødebatten. Ferske studier i vindkraftutbygging peker på manglende transparens i tildeling av konsesjoner, lisenser og prosesser, og demokratiske svakheter. Fordeling av goder og ulemper fra utnytting av naturressurser for fornybar energi har også blitt et sentralt tema. Dette har medført en rekke protester fra lokalsamfunnene og områdene der prosjektene skal gjennomføres. Av samme grunn ble konsesjonsbehandlingen av nye vindkraftverk på land stanset i april 2019. Regjeringen åpnet 8. april 2022 for konsesjonsbehandling av meldinger om nye vindkraftprosjekt, dersom vertskommunen samtykker til det (NVE, 2022).

Forskningsprosjektet Civic Renewables undersøker hvilke framgangsmåter, organisasjonsformer og eierskapsforhold som kan bidra til bedre prosesser ved fornybar energiutvikling. Dette notatet er først og fremst et prosjektinternt dokument som har som mål å være et grunnlag for arbeidet som skal gjennomføres i arbeidspakke 4. Målet i denne arbeidspakken er å utvikle en verktøykasse for medvirkning i energiplanleggingsprosesser. Notatet inneholder en matrise med sentrale temaer og reflekterende spørsmål for beskrivelsen av avgjørende faktorer for en mer demokratisk implementering av fornybar energi. Prosjektet samler inn relevante data fra Norge og Danmark. De to landene har selvsagt ulike forutsetninger og historikk når det gjelder fornybar energi. De norske vannkraft- og vindkraftutbyggingene har vært svært store, men Norge har også en rekke småkraftutbygginger med lokalt utgangspunkt. Organisasjonsmåtene og prosessene i Danmark og Norge er derfor interessante å sammenlikne.

Spesielt interessant er den sterke lokale forankringen av fornybar energiutbygging i Danmark, mens det i Norge i hovedsak har vært en sentralisert top-down tilnærming. Prosessene har vært styrt etter Energiloven, og det er NVE (Norges vassdrags- og energidirektorat) som gir konsesjon (Gulbrandsen et al., 2021) og ellers har hatt mye av ansvaret for prosessene. I Danmark er det kommunene som har planleggingsmyndighet i overensstemmelse med Den europeiske landskapskonvensjonen (skiftet navn til Europarådets landskapskonvensjon i 2021) som sier at beskyttelse, administrasjon og planlegging av landskaper er mer effektive når ansvar tilskrives myndigheter som er tette

på det lokalsamfunnet som planleggingen omfatter¹. Notatet presenterer et grunnlag for planlagte scenario-workshoper med relevante interessenter for implementering av fornybar energi i prosjektet Civic Renewables. Vi gjør oppmerksom på at miljø- og konsekvensanalyser er helt sentralt i slike prosesser², men at denne gjennomgangen har sterkere fokus på faktorer for vellykket inkludering av lokalbefolkning i fornybar energi-prosessen.

2. Fem verktøy for mer demokratiske planleggingsprosesser av fornybare energisystemer

Denne utarbeidede matrisen er basert på innsamling av data i en iterativ (repeterende) prosess. Funnene er basert på to datainnsamlinger. Det første omfatter intervju med lokale og regionale aktører om småkraft gjennomført under feltarbeid i Vestland fylke, Norge, høsten 2021. I tillegg ble det gjennomført en workshop med aktører fra hele landet i forbindelse med Småkraftkonferansen 2021 i forkant av feltarbeidet. Det andre feltarbeidet fant sted i Danmark i april 2022. Det overordnede målet her var å studere vellykkede fornybar energi-prosjekter for å undersøke overføringsverdi til norske forhold. Vi valgte ut flere prosjekter med forskjellige former for fornybar energi, inkludert vind, sol, fjernvarme og biogass. Alle prosjektene hadde møtt motstand og uenighet, men informantene forklarte oss hvordan de håndterte situasjonen og hva som fungerte bra eller dårlig. Basert på informasjonen fra disse prosjektene hadde forskergruppen satt opp en grunnlagsmatrise med relevante faktorer. Denne matrisen ble validert av de andre prosjektdeltakerne og eksterne relevante interessenter/brukergrupper på et digitalt møte den 08.09.2022. Tabell 1 viser den endelige matrisen med fem identifiserte verktøy, deres hensikt, hva dette innebærer og tilknyttede referanser.

¹ «Protection, management and planning of landscapes are more effective, when responsibility is assigned to “the authorities closest to the communities concerned” (ER §49).

² Som prosjektet tar hensyn til i en annen arbeidspakke (AP3: Innovative Renewable energy value propositions with priority to environmental and land use considerations).

Tabell 1: Matrise med identifiserte verktøy for mer demokratiske planleggingsprosesser av fornybare energisystemer

Verktøy	Hensikt	Hva skal det innebære?	Referanser
Dialog og deltagelse	For å sikre transparens, rettferdighet og inkludere lokalsamfunnet (inklusive deltidsbeboere, fritidsbeboere o.l.).	Tidlig involvering	Clausen, Rudolph & Nyborg (2021); Lund (2000); Devine-Wright (2010); Hindmarch & Matthews (2008); Ellingsen (2020); Solnør (2022); Normann (2020); Ruud et al (2016); Sjørbotten (2013); Eiter et al. (2021) Vasstrøm & Lysgård (2021); Delina (2020); Hügel & Davies (2020); Rowe & Frewer (2005)
		Gjensidig kommunikasjon og medvirkning	
		Arena/forum	
		Kompetanse	
		Lovverk og formelle planleggingsprosedyrer	
		Konsekvensutredninger, særlig miljøaspekter, men også samfunnsaspekter	
Praktisk erfaring			
Lokal forankring/eierskap og lokale fordeler av utbygging av fornybar energi	For å sikre eierskap til fornybar energi, som kan øke sosial aksept fordi lokalsamfunnet har fordeler, og ikke bare ulemper med utbygging.	Eierskap, lokal verdiskapning. Disse fordelene kan variere, men kan f.eks. innebære at elektrisiteten benyttes lokalt (og at et evt. overskudd sendes ut/distribueres lokalt) Undersøkelse av om noen verdier er viktigere enn andre i lokalsamfunnet	Jørgensen et al. (2020); Cowell et al. (2011) Cowell & Devine-Wright (2018)
Nøkkelaktører, ildsjeler, ambassadører	Involvering av mennesker med et stort sosialt nettverk som er kjent i lokalsamfunnet, og som kan	Disse personene kan opptre i formelle og uformelle kontekster. Formelt i form av en organisert prosess på offisielle møter og	Cowell et.al. (2017) Nenseth et al. (2004) Sperling (2017)

	bidra til å spre informasjon om prosjektet, både positive og negative aspekter.	strukturerte diskusjoner. Uformelt i form av å være synlige på sosiale møteplasser i lokalsamfunnet (feks det lokale kjøpesenteret)	
Teknologisk fleksibilitet	Unngå teknologideterminisme ("technology determinism")	Et bestemt område kan ha flere fornybare energiresurser, for eksempel sol og vind. Det er viktig å involvere lokalbefolkningen tidlig i prosessen for å finne ut om det er mer motstand mot en bestemt teknologi slik at man kan fokusere på /undersøke alternativer med mindre motstand. Stor motstand kan også slå ut negativt økonomisk for prosjektet.	Nelson et al. (1997)
Tillit til prosessen og utbyggere/beslutningstakere	Dersom lokalsamfunnet har liten tillit til utbyggere og beslutningstakere, kan det være krevende å gjennomføre et prosjekt og implementere RE.	Kartlegge gjennom en undersøkelse hvordan lokalbefolkning oppfatter utbyggere /beslutningstakere.	Walker et al. (2010); Rayner (2010); Ricci et al (2010) Mitchell & Woodman (2010); Bellaby (2010);

3. Perspektiver om energi-rettferdighet

Teorien om energi-rettferdighet gir et nyttig rammeverk for å fremme en demokratisk og rettferdig prosess for implementering av fornybare energisystemer. Energi-rettferdighet er definert som «et globalt energisystem som rettferdig sprer både fordeler og kostnader av energitjenester, og som innehar representative og upartiske energibeslutninger» (Sovacool & Dworkin, 2015, s. 436). Energirettferdighet omfatter tre dimensjoner, og matrisen vi har utviklet med sine fem overordnede verktøy bygger på dette teoretiske rammeverket hvor hvert verktøy kan kobles mot en eller flere av de tre dimensjonene (se Tabell 2).

Første dimensjonen er *fordeling*. Dette dreier seg om hvordan fordeler og kostnader er fordelt mellom ulike grupper påvirket i implementeringen av fornybare energisystemer. Her blir det spesielt viktig å forankre utbygging av et fornybart energiprojekt tidlig i lokalsamfunnet for å skape eierskap og synliggjøre fordeler og ulemper dette vil medføre. En tidlig involvering av lokale interessenter vil også være konfliktdependende særlig dersom lokale stemmer blir hørt på en slik måte at reell påvirkning oppnås.

Andre dimensjonen i energi-rettferdighetsteorien er *prosess*. Dette dreier seg om hvordan prosessen foregår når fornybar energiprojekter skal gjennomføres. Det er særlig viktig å kartlegge hvem gjennomfører beslutninger³. To faktorer blir relevante her. Den første er lokalt eierskap og forankring for å ivareta at lokale grupper som er rammet av fornybar energiprojektet er involvert og har medbestemmelsesrett. Det andre er teknologisk fleksibilitet, som vil si at beslutningstakere er åpne for forskjellige teknologiløsninger i prosessen før man fatter en endelig beslutning for å ivareta lokale interesser.

Tredje dimensjonen er *anerkjennelse*. Dette innebærer hvem og hvilke perspektiver på hvilke premisser vurderes i forhold til utvikling av fornybare energisystemer. Tre faktorer blir relevante her. Den første er å sørge for en god dialog med og deltagelse fra lokalsamfunnet. Det andre er å undersøke hvor mye tillit lokalbefolkningen har til utbyggere og beslutningstakere, og den tredje er å identifisere lokale nøkkelaktører som kan ta en viktig rolle for å samle inn relevante perspektiver fra lokalsamfunnet i beslutningsprosessen.

³ En aktøranalyse kan her være et viktig redskap for å synliggjøre og velge ut de viktigste interessentene.

Tabell 2: Dimensjoner ved energi-rettferdighet (Sovacool & Dworkin, 2015)

Dimensjon	Forklaring	Verktøy i matrisen
Fordeling	Hvordan er fordeler og kostnader fordelt?	Lokal forankring/eierskap og lokale fordeler av utbygging av fornybar energi
Prosess	Hvordan foregår beslutningene?	Lokal forankring/eierskap og lokale fordeler av utbygging av fornybar energi
		Teknologisk fleksibilitet
Anerkjennelse	Hvem og hvilke perspektiver vurderes i forhold til utvikling av fornybare energisystemer?	Dialog og deltagelse
		Tillit til utbyggere/beslutningstakere
		Nøkkelaktører, ildsjeler, ambassadører

4. Analyse

Den følgende analysen drøfter på funnene fra feltarbeidet og diskusjonen med relevante interessenter i prosjektet Civic Renewables. Diskusjonen gir mer dybdeforståelse av de fem identifiserte verktøyene (Tabell 1) og problemstillinger rundt disse som ble nevnt av informantene. Hvert avsnitt konkluderer med noen åpne spørsmål fra diskusjonen, som er relevante for det planlagte planleggingsverktøy, og de planlagte scenario workshopene med eksterne beslutningstakere for implementering av fornybare energiprojekter i Norge.

4.1 Energi: Fra fellesgode og nasjonalt fortrinn til internasjonalt, markedsbasert prissetting

Energipolitikken i Norge har endret seg markant over noen tiår, og energisektoren har gått fra å være politisk styrt til å bli markedsbasert. Slottemo & Rinde (2019) beskriver i sin bok om elektrisitetshistorien i tidligere Nord-Trøndelag fylke om det grunnleggende prinsippet når det gjaldt kraftproduksjon, -forbruk og -fordeling: Det skulle gi rimelig kraft til innbyggere og næringsliv i hele fylket. Dette oppsummerer også den generelle norske kraftpolitikken fram til 1990-tallet, der bredere samfunnsmessige hensyn og utvikling altså var viktige. I 1991 kom en ny energilov, med påfølgende markedsliberalisering. Elektrisitet ble til en vare – en commodity - som skulle selges og kjøpes i et marked. Sammen med integrering i et europeisk energimarked har vi en dramatisk endret situasjon. Ikke minst har den gitt mye mindre forutsigbarhet for både strømprodusenter, industri og vanlige forbrukere.

En faktor informantene i feltarbeidet om småkraft peker på, er den begrensede interessen for store, norske finansaktører i å investere i norsk energi, noe som åpner opp for flere utenlandske investorer. Buan, Eikeland og Inderberg (2010) har funnet at lønnsomheten er den viktigste motivasjonen for investering i fornybar energi hos norske investorer. Det kan være årsaken til at norske investorer later til å være mindre tålmodige enn internasjonale aktører, og forventer høyere og raskere profitt. Det ser altså ut til å være forskjellige forventninger til profitt mellom norske og utenlandske investorer.

I delstudien som omhandler småkraft, ser vi at en del av aktørene i småkraftsektoren er bekymret for oppkjøp fra utenlandske selskap og investorer. Dette omtales av enkelte som at «arvesølvet» blir solgt til utlandet. En bekymring hos enkelte lokale aktører og grunneiere, er at det reduserer legitimiteten til småkraftutbygging lokalt. Betydningen av eierskap – lokalt, nasjonalt og internasjonalt er noe vi vil gå mer i dybden på.

Det er to trekk ved dette som kan være interessant å se nærmere på. Mange, også offentlige myndigheter, peker på at manglende sosial aksept er en utfordring for innføring av bl.a. vindkraft - se bl.a. Meld. St. 28 (2019–2020) Vindkraft på land — Endringer i konsesjonsbehandlingen. Regjeringen foreslo i denne meldingen å bedre lokal og regional forankring gjennom å stramme inn på behandlingen av vindkraftkonsesjoner, og ta mer hensyn til miljø og naboer, og flere peker på det som er dette prosjektets utgangspunkt: De lokale fordelene må bli tydeligere, som næringsutvikling, bedre offentlige tilbud som helse, skole, fritidstilbud for unge etc. Spørsmålene videre her er: Kan dette gjøre en utbygging mer akseptert blant lokalsamfunnet, uten store ekstra kostnader for utbyggere av prosjektet? Er dette mulig å få til innenfor rammene av den markedsorienteringen energiproduksjon har fått? Kan nye eierskapsmodeller gi aksept for lavere uttak av profitt, men der bredere samfunnsinteresser i større grad møtes? Kan slike modeller overleve over tid? Hvordan kan miljøinteressene bedre dekkes opp? Er det noen systematiske tapere? Hvordan ta hensyn til disse? Kan vi se for oss andre systemer der samfunnsmessige og miljømessige verdier vektlegges sterkere enn i dag, og sterkere i forhold til rent økonomiske verdier? Eller hvordan kan det eventuelt skje innenfor eksisterende modeller?

Vi kommer i dette notatet ikke nærmere inn på Fosensaken og Høyesterettsdommen av oktober 2021. Der ble konsesjonen og ekspropriasjonen kjent ugyldig, men de 151 vindturbinene blir neppe tatt ned. Doktorgradsstipendiat Henrikke Ellingsen ved ISS, NTNU

er tilknyttet prosjektet, og analyserer Fosensaken og Øyfjellet-saken. Det vi kort kan oppsummere, er at begge sakene har vært karakterisert av dårlige og lite transparente prosesser. Videre hadde man i Fosen-saken hastverk for å ferdigstille før de grønne sertifikatene utløp.

4.2 Dialog med lokalbefolkning

Målet med en gjennomgående dialog med relevante aktører og lokalbefolkningen i utbyggingsprosesser er å sikre kommunikasjon, transparens og lokal deltagelse. Det er viktig at lokalbefolkningen både opplever og reelt sett er involvert, og at deres meninger tas seriøst (utover å krysse ut bokser for “medvirkning”). Dette handler også om at lokalbefolkningen skal få en opplevelse av at de deltar i en prosess som påvirker dem selv og som de selv kan påvirke, og sikre at de får et eierskap til stedets teknologiske og økonomiske utvikling.

På enkelte områder er det lokalbefolkningen selv som har størst ekspertkunnskap om stedet. Konsultasjoner med kommune og lokalbefolkning kan derfor gi gode innspill som vil være relevante til utredningen. I dette avsnittet diskuterer vi noen sentrale poeng og spørsmål relatert til hvordan man skal skape gode dialoger og deltagelsesmekanismer i utvikling av fornybar energi teknologier.

Tidlig dialog og tidsperspektivet

Kommunenes oppfatning er at kommunene bør informeres og involveres/konsulteres *før* prosessen igangsettes (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). Tilsvarende er det kommunenes oppfatning at også berørte grunneiere og andre rettighetshavere (inkludert reindrift) bør sikres sterkere involvering tidlig i prosessen. En dialog med lokalbefolkningen og kommunen kan med fordel starte i forkant av en konsekvensutredning. Dette vil også medføre at man unngår oppstart av en kostbar prosess som ikke får godkjenning fra kommunen det gjelder. Det er også viktig å anerkjenne at de mest berørte og de som føler seg mest berørt ikke nødvendigvis er grunneiere eller andre med formelle rettigheter.

Tidsperspektivet på dialog med kommune og lokalbefolkning er forskjellig i norsk og dansk planlegging av vindkraftutbygging. I Danmark har blant annet kommunene planleggingsrett, noe som virker å fungere godt (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). Et forslag er å

bruke et overordnet perspektiv på tid og kostnader i ulike faser i fornybare energiprosesser, hvor innbyggerinvolvering kan være mer aktuelt i noen faser enn i andre. Den danske energistyrelsen (DEA) jobber med temaene bærekraft, natur og miljø, systemintegrasjon og innovasjon. Verktøyene for innbyggerinvolvering kan evalueres ut fra hvordan de støtter disse temaene og deres mulige innvirkning på den obligatoriske vurderingen under utviklingsprosessen når det gjelder tid og kostnader.

For eksempel kan et høyt nivå av innbyggerinvolvering (både i tid og kostnader) være høyere i planleggingsfasen, og minimeres i tillatelsesfasen. På denne måten kan man lage et «fast track» eller “hurtigspor” for utviklere eller prosjektet i deler av implementeringen ettersom dialog er svært viktig i begynnelsen, mens frekvensen eller omfanget under og etter prosjektavslutning kan være noe lavere. Dette må også vurderes fra prosjekt til prosjekt, hvor for eksempel anbefalinger om avbøtende tiltak og andre typer etableringer vil ha behov for dialog.

To andre sentrale aspekter ved tidsperspektivet:

1. Tid mellom konsesjon til gjennomføring.
2. Endringer i prosjektet underveis på grunn av teknologisk utvikling, og/eller at ny kunnskap om miljøeffekter/kostnader framkommer

I slike situasjoner krever det at dialogen med lokalbefolkningen opprettholdes fordi lang tid fra beslutning til utbygging kan ha ført til ny tematikk, som både samfunnet, lokalbefolkningen og kommunen må forholde seg til. Videre kan prosjektet ha endret seg på grunn av teknologiske fremskritt og endringer, og kan innebære at det er blitt noe annet eller med større eller andre konsekvenser enn det som var utgangspunktet for vedtak og enighet.

Fokus på gjensidig kommunikasjon og medvirkning

Dialogen bør være strukturert slik at lokalsamfunnet blir invitert til en ekte dialog. Det vil si at det ikke bare handler om å informere lokalbefolkningen, men at det er en gjensidig kommunikasjon mellom partene og at begge partene lytter og blir hørt. Prosjektet skal fortrinnsvis først og fremst bli formet i en slik prosess, eller i det minste at det er en mulighet for å endre prosjektets karakter dersom det er nødvendig. Lokalsamfunn ønsker å bruke lokalkunnskap for best mulig resultat, dette kan også gjelde deltidsinnbyggere (typisk

fritidsbefolkning). Siden hierarkiet i forvaltningssystemet er preget av sentralisering og top-down (Gulbrandsen et al., 2021), er det oppstått et demokratisk underskudd hvor lokalbefolkning og kommune ikke blir tilstrekkelig involvert i beslutningsprosessene (Arler et al., innsendt).

Arena for dialog

Etablering av et forum eller en arena hvor denne dialogen kan gjennomføres, kan styrke mulighetene for at lokalbefolkningen blir hørt. Her er det viktig med en forhåndsbestemt og strukturert prosess ledet av en uavhengig og objektiv fasilitator som ikke har en egen agenda omkring prosjektet. En slik arena må etableres så tidlig som mulig i prosessen slik at reell påvirkning oppnås, og en uavhengig fasilitator kan skape større legitimitet for denne dialogen.

Kompetanse for å skape medvirkning

Dersom kommuner og lokalbefolkning skal ha en mer aktiv rolle i planleggingsprosessen er det viktig at kommunene har tilgjengelige ressurser og kompetanse, noe som kan være særlig utfordrende for små kommuner. For det første, kan kommuner med mindre kompetanse og ressurser ha problemer med å gjennomføre praksiser som sikrer involvering. Samtidig ser vi i Danmark at selv om kommunene normalt er større enn i Norge, finnes problemet også her. Bare ca. 10 kommuner har levert mer enn 75% av potensialet for fornybar energi (Rønberg & Andersen, 2022). En slik satsing på fornybar energiutbygging med gode lokale prosesser krever ressurser. Spørsmålet er dermed hvem som kan ta en slik rolle, og ikke minst, hvem skal betale for det?

For små kommuner med mangel på planleggingskompetanse kan det også være utfordrende å delta i planleggingsprosessen. På den ene siden kan man spørre seg om kommunen vil være riktig nivå for å delta i slike planprosesser. Samtidig, kan et høyere nivå gjøre lokal deltagelse til en større utfordring. For eksempel kan en «utviklerfunksjon» i kommunen være en sentral kompetanse for å oversette kunnskap mellom utviklerne og innbyggerne/kommunen, hvor det handler om en utvikling sammen og for innbyggerne (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022).

Veien fra beslutning til handling påvirkes dermed av ressurser, miljøaspekter, politiske hindringer, men også stedstørrelse og nærhet til større byer. En tilnærming kan da være å

hente inn ekstern og uavhengig kompetanse dersom den ikke er tilgjengelig i den aktuelle kommunen og/eller ut over kommunen. Relevante spørsmål er da: Hvordan denne kompetansen innhentes må vurderes ut fra behov, men også ut fra økonomi. Kan man vise til Danmark her med samarbeid på tvers? Er det forskjeller på hvor lett/vanskelig dette er å gjennomføre i Distrikts-Norge versus i byene?

Inkludere miljødimensjonen her?

Miljø- og naturhensyn er ofte det viktigste argumentet mot utbygging av fornybar energi. For å redusere denne konflikten, må miljødimensjonen klargjøres og synliggjøres i den tidlige dialogen med lokalsamfunnet. Det er viktig med lokal involvering, men mht. til miljøet må man også tenke større og helhetlig. F.eks. plassering av rasteplasser for fugl under fugletrekket og betydningen av disse for en fuglebestand, og vurdere dette opp mot alternative funksjonsområder i nærheten. Dette har trolig ikke de lokale myndigheter kompetanse til å vurdere selv (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022).

Hastverk-utbygging er også problematisk i forhold til en tilfredsstillende utredning av miljøeffekter. For eksempel vet vi lite i dag om hvor de viktigste fugletrekkledene går over Nordsjøen, og hvilke områder som er viktige for sjøfugl i forbindelse med næringssøk (se May et al., 2010; Lorentsen et al., 2012). Flere konsesjonsrapporter har grunnet manglende kunnskap gitt klart lys for utbygging og har ikke krevd kompensierende tiltak eller andre tiltak som kan redusere den eventuelle påvirkningen.

Bør det brukes mer ressurser på å forstå hvordan naturen og miljøet blir påvirket, og i større grad være åpen for at en konsekvensutredning kan stanse et prosjekt på bakgrunn av miljøhensyn? Spørsmålet er videre hvem som skal utføre en slik utredning, og hvordan de får oppdraget? I Norge er det i dag utbygger som hyrer inn utreder av miljøkonsekvensundersøkelser, noe som har medført i en del tilfeller mangelfulle konsekvensutredninger (Eggen, 2019). Bør den norske modellen endres, for eksempel ved å se til FN, som har andre kriterier for valg av utreder og for utførelsen av slike utredninger?

Loverk som sikrer involvering?

«I praksis burde alt være regelstyrt. Dette gjelder aktører, tempo, milepæler og forutsigbarhet» (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022).

En form for dialog som diskutert tidligere kan være vanskelig å implementere i praksis. For å skape strukturerte og forutsigbare prosesser, kan kommunens medbestemmelse og styring sikres gjennom lovbestemte rettigheter i fornybar energi saker som krever landskapsareal. Hall (2014) diskuterer blant annet hvordan SLO (Social Licence to Operate), hvor godkjenning til utbygging gis av lokalsamfunnet og andre interessenter, kan være en nyttig formell reguleringsprosess for å øke engasjement, samfunnsforståelse og lokalsamfunnets opplevelse av deltagelse i prosessen. Dette forutsetter også at rammeverket med tid og økonomi, samt utvelgelse av relevante aktører og interesser er på plass tidlig.

I Norge har det vært en diskusjon om vår nåværende lovgivning er egnet for å sikre gode fornybar energi prosesser, og om samstyring kan sikres gjennom plan- og bygningsloven. Samtidig er det noen motsetninger mellom sektorlover og plan- og bygningsloven som gjør at Utmarkskommunenes Sammenslutning (USS) vil ha rekkefølgebestemmelser inn i lovverket (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). Hvordan skal man gå frem for å sikre gode prosesser og styringsmidler? Skal man sette bestemte tidsfrister og rekkefølgebestemmelser? Eller vil dette videre føre til et hastverk for gjennomføring? En annen utfordring er at hver prosess ofte er unik og krever forskjellige tilnærminger og rekkefølge.

Ifølge Winge (2013, s. 400) kan Norges lovgivning derimot være egnet for å sikre at beslutninger om utbyggingstiltak skjer med tilstrekkelig hensyn til landområdenes verdi for andre arealinteressenter, men at den ikke gir noe rettslig garanti for det. Et synspunkt er at vi har lovgivningen og prinsippene på plass, men at implementeringen av dette er for dårlig. Sammenligner vi med Danmark, kan man argumentere for at de to landene har to ulike hovedutfordringer: I Danmark dreier det seg om et kompetanseresurs-problem, mens i Norge et sentralt administrasjonsproblem (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). I Norge sitter kompetansen hos NVE, men den sentraliserte beslutningsprosessen fører til demokratisk underskudd. Vi trenger derfor en **konkret plan som verktøy for involvering** – en strategisk energi- og involveringsplan. Hva kan man eventuelt overføre fra de gode eksemplene fra småkraft og danske modeller for utbygging til de store prosessene i Norge?

Som hos USS skal den lokale råderetten og kommunal plankompetanse kun tilsidesettes ved dokumenterbare nasjonale eller regionale hensyn. Likeså at en rettferdig andel av den verdiskapingen som gjøres på lokale naturressurser tilfaller de(t) berørte lokalsamfunn. Plan-

og bygningsloven hindrer at man i hastverk og ønske om effektivitet hopper bukk over det lokale (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). Det kan også hindre at man endrer i utbyggingsplanene etter «ja» uten å konsultere med kommunen eller innbyggerne.

I Stoltenbergs nyttårstale i 2001 sa han at «tiden for de store vannkraftutbygginger var over», noe som reflekteres i Bondevik-regjeringens Sem-erklæring (Innst. S. nr 116 (2004-2005), s. 7). Framover skulle vi bruke det vi hadde bedre. Noen få år senere, ble det store vindkraft-prosesser og mye bråk. Norske miljømyndigheter har tidligere konkludert med at mange små utbygginger kan gi totalt større negative konsekvenser for miljøet enn få og store (Helgesen & Tunmo, 2007; Stokke et al 2017). Spørsmålene som oppstår da er: Må vi fortsette med å bygge stort? Er det realistisk at vi kan gjøre mer av de små? Hvilke modeller kan man se for seg her? Er det mulig å få til noe hvor kommunene har en mer aktiv rolle, eller er det nok å endre litt på de modellene vi har fra før?

Deling av erfaringer mellom steder med fornybar energi-utbygging

Det kan være nyttig å dele erfaringene fra andre eksisterende prosjekter og eksempler for å komme fram til gode løsninger. På hvilken måte kan inkludering av andre erfaringer i dialogen skape bedre rammer for forståelse og deltagelse?

4.3 Lokalt eierskap, verdiskaping og fordeler

Lokalt eierskap

Lokalt eierskap til fornybar energiutvikling kan gi lokalbefolkningen mer kontroll over ressursene som skapes, for eksempel gjennom å bruke energien lokalt. Men hva er egentlig lokalt eierskap? Og hva er hensikten med lokalt eierskap? Hvem skal ta utbytte av eierskapet, og hva betyr det for lokal utvikling? Nyttedeling og lovverk må vurderes her. Kan en tilnærming være å anvende eierskapsregler med hjemfallsrett og grunnrente på flere naturressurser? Kan for eksempel gradvis innslagspunkt for grunnrente i stedet for trinnbasert være en løsning? I hvilken grad kan/bør "lokal fornybar energi" "beskyttes" fra oppkjøp? I så fall hvordan? Hva er i så fall forskjellen mellom lokalt eierskap og lokal forankring? (for eksempel med tanke på hjemfall etc.) Kapitaltilgang er en flaskehals for investeringer i fornybar energi. I intervjuene om småkraft ble det trukket fram manglende interesse blant norske investorer. Enkelte med sentrale roller innen småkraft mente at

utenlandske eiere ikke nødvendigvis er mindre seriøse enn norske, og kom med eksempler på det motsatte. Imidlertid kan en hevde at det øker usikkerheten for ytterligere videresalg til ukjente og uønskede eiere.

Skape synergier og ringvirkninger (lokal utvikling)

Det er avveininger mellom hvilke ulike verdier som er styrende, hva som er faktisk mulig/realistisk, og det varierer også hva ulike kommuner har behov for og kan tenke seg. Dette kan for eksempel være utvikling av andre industrier eller næringer. Dette er særlig viktig for kommuner med begrenset areal, der det er konkurranse mellom ulike arealbruksinteresser, for eksempel jordbruksareal og områder med viktige naturverdier, biomangfold osv. (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022).

Lokale fordeler

En forskjell mellom «lokalt eierskap» og «lokale fordeler» kan være at det lokale eierskap kan være et individuelt eierskap basert på aksjer, mens lokale fordeler ofte dekker samfunnet som helhet. Dette kan for eksempel være at strømmen går tilbake til kommunen, hvor det vil være sentralt å synliggjøre bruken av overskudd lokalt slik at innbyggerne i kommunen får se hva de får igjen av utbyggingen. Dette kan også innebære andre former for lokale fordeler. Her er det viktig med dialog for å avgjøre hvilke fordeler som er viktig for lokalsamfunnet det gjelder for å sikre at fordelene oppleves rettferdige (Jørgensen et al., 2020). Slike frie rammer ønsker kommunene, hvor de selv kan skape lokal verdi for samfunnet (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). Spørsmålet blir hvem som skal få disse fordelene og hvem som skal prioriteres. Er det nåtidens eller fremtidens generasjoner? Hvor langt ut strekker det «berørte lokalsamfunnet» seg?

4.4 Ildsjeler, ambassadører og nøkkelaktører

Å identifisere en eller flere personer med innflytelse, sosialt nettverk og interesse for utvikling av fornybar energi i kommunen kan bidra til å gjøre prosjektet mer lokalt forandret og motstandsdyktig. Målet må her være å fronte prosjektet, ikke bare utbyggingsplanene (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). Det er viktig at disse rekrutteres fra ulike interesser slik at man får balanserte synspunkter, for eksempel fra miljøhold og næringslivet.

Å miste aksepten hos sentrale aktører/innbyggere i et lokalsamfunn kan være avgjørende for hvordan resten av lokalsamfunnet reagerer. Det kan være nyttig å få sentrale samfunnsaktører med og inkludert i prosessen tidlig. Samtidig kan det være vanskelig ettersom man ikke alltid vet hvem som vil bli disse "påvirkere" i møte med slike endringer. Solnør (2022) erfarte blant annet at det ble mobilisert mye motstand fra folk som tidligere ikke hadde hatt en spesielt sterk stemme i lokalsamfunnet før utbyggingen. «Feil» eller ubalansert utvelgelse av disse ambassadørene kan føre til mistillit og misnøye blant resten av befolkningen. Dette er spesielt viktig i et lokalt initiert prosjekt (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022).

Samtidig vet vi at lokale grupper (for eksempel lokale miljøorganisasjoner) kan ha lite ressurser, og trenger støtte fra regionalt eller nasjonalt nivå for å artikulere sine synspunkter og situasjon (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). Vi skal uansett være oppmerksomme på maktforhold i lokale prosesser, og det er et viktig ansvar i prosjektet å bidra til mer rettferdige prosesser.

Spørsmålet er hvem som kan ta slike roller, og hvordan man kan unngå at det skapes skjeve maktforhold som skaper større spenninger i et lokalsamfunn. Her er en viktig faktor at de eller den som inkluderes oppfattes som nøytral og uavhengig, slik at interesser, ildsjeler og resten av lokalsamfunnet har tillit til prosessen. Hva kan konsekvensene være dersom en slik rolle tilegnes lokalpolitikere, ledere i lokalforeninger eller innbyggere med store sosiale nettverk?

4.5 Teknologisk fleksibilitet

Teknologisk fleksibilitet kan sies å ha to dimensjoner (Nelson et al., 1997): strukturell fleksibilitet og prosessfleksibilitet, som omfatter både den faktiske teknologiapplikasjonen som brukes, og menneskene og prosessene som støtter den. Det gjør det mulig at det velges en teknologi, som passer best til stedet der det skal implementeres. Dette må derfor inkludere et samarbeid mellom bransjer, kommune og lokalsamfunn som har kunnskapen som er nødvendig for å finne ut av behov og preferanser. Implementering av ulike teknologier kan også bidra til at inngrepene i miljøet og naturen er mindre. Her kan man også sammenligne små- og storskala prosjekt, for eksempel småkraft og store kraftutbygginger.

I dette tilfellet er det svært viktig å balansere mellom fleksibilitet og forutsigbarhet, hvor man ikke skal lukke for innovasjon, men samtidig ikke avvike for mye fra avtalt plan uten å kjøre en ny dialog og prosess med lokalsamfunnet.

4.6 Tillit til utbygger og beslutningstakere

Lokalbefolkningens holdninger til implementeringsaktørene ser ut til å være avgjørende for hvordan prosessen oppleves og hvordan en dialog kan føres (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). En god dialog og informasjonsflyt hvor man i praksis ser at befolkningens ønsker blir hørt og implementert kan bidra til å skape tillit. Det er derfor viktig å sikre informasjonsflyt mellom innbyggere og aktører tidlig i utviklingen.

Det kan også være relevant å undersøke befolkningens tillit til forskjellige sektorer; helt fra fornybare energiteknologier, myndigheter, kommune, andre beslutningstakere, energibransjen og lokalsamfunnet ellers, samt identifisere hvilket nivå av tillit man har til disse aktørene. Her vil også hvilke drivere som fører til hvilke beslutninger (og av hvem) stå sentralt. Dette kan være viktigere i større kommuner, mens mindre kommuner vanligvis har en mer innebygd forståelse av dette allerede. Dersom befolkningen for eksempel har lav tillit til beslutningsaktører, kan det være relevant å inkludere andre eksterne selskaper som kan ivareta alle interesser (Informant brukergruppemøte, 08.09.2022). Dette kan også gjelde miljøspørsmål. Kan en slik organisasjon og/eller fasilitator sammen med ansvarlig myndighet ta hensyn til behovet for kommunikasjon og gjennomføre deltakende dialogprosess(er) så tidlig som mulig i prosessen?

Dette kan føre til reell involvering og eierskap til utviklingen fra lokale interessenter og være viktig i konflikthåndtering. Nyttedeling og miljø, inkludert avbøtende og kompenserende tiltak, vil være viktig her. Mangel på kunnskap vil også dukke opp i slike prosesser, hvor tidlig oppdaging også kan føre til tidlig avdekking av kunnskapshull.

5. Konklusjon – Refleksjoner videre

Dette notatet presenterer et første utkast på å samle opp relevante verktøy for mer demokratisk implementering av fornybare energisystemer i Norge, og fungerer som et grunnlag for videre arbeid i Civic Renewables, som skal bidra til en mer fleksibel og demokratisk samfunnsenergiplanleggingsprosess i Norge. Tabell 3 oppsummerer de fem identifiserte verktøyene og nøkkelspørsmålene fra diskusjonen, som kan brukes som sjekkliste i scenario-workshopene.

Tabell 3: Identifiserte verktøy for mer demokratiske fornybare energisystemer med potensielle spørsmål for scenario-workshop

Verktøy	Spørsmål for scenario-workshop
Dialog og deltagelse	Hvordan sikre lokal dialog og deltakelse? Hvilke modeller kan man se for seg her? På hvilken måte er det mulig å få til noe hvor kommunene har en mer aktiv rolle, eller er det nok å endre litt på de modellene vi har fra før? Hvordan kan inkludering av andre erfaringer i dialogen skape bedre rammer for forståelse og deltagelse? Må vi fortsette med å bygge stort? Er det realistisk at vi kan gjøre mer av de små?
Lokal forankring/eierskap og lokale fordeler av utbygging av RE	Hvordan kan nye eierskapsmodeller gi aksept for lavere uttak av profitt, men der bredere samfunnsinteresser i større grad møtes? Kan slike modeller overleve over tid? Hvordan kan miljøinteressene bedre dekkes opp? Er det noen systematiske tapere? Hvordan ta hensyn til disse? Kan vi se for oss andre verdenssystemer der samfunnsmessige og miljømessige verdier vektlegges sterkere enn i dag, og sterkere i forhold til rent økonomiske verdier? Eller hvordan kan det eventuelt skje innenfor eksisterende modeller? Kan en tilnærming være å anvende eierskapsregler med hjemfallsrett og grunnrente på flere naturressurser? Kan for eksempel gradvis innslagspunkt for grunnrente i stedet for trinnbasert være en løsning? I hvilken grad kan/bør "lokal fornybar energi" "beskyttes" fra oppkjøp? I så fall hvordan? Hvem som skal få fordeler og hvem som skal prioriteres? Er det nåtidens eller fremtidens generasjoner? Hvor langt ut strekker det «berørte lokalsamfunnet» seg?
Nøkkelaktører, ildsjeler, ambassadører	Spørsmålet er hvem som kan ta slike roller, og hvordan man kan unngå at det skapes skjeve maktforhold som skaper større spenninger i et lokalsamfunn? Hva kan konsekvensene være dersom en slik rolle tilegnes

	lokalpolitikere, ledere i lokalforeninger eller innbyggere med store sosiale nettverk?
Teknologisk fleksibilitet	Hvordan inkludere et samarbeid mellom bransjer, kommune og lokalsamfunn som har den nødvendige kunnskapen for å finne ut av behov og preferanser for type fornybar teknologi? Hvordan balansere mellom fleksibilitet og forutsigbarhet, slik at man ikke lukker øyne for innovasjon, men samtidig ikke avvike for mye fra avtalt plan uten å kjøre en ny dialog og prosess med lokalsamfunnet?
Tillit til utbyggere/beslutningstakere	Dersom befolkningen har lav tillit til beslutningsaktører, kan det være relevant å inkludere andre eksterne selskaper som kan ivareta alle interesser? Dette kan også gjelde miljøspørsmål. Kan en slik fasilitator sammen med ansvarlig myndighet ta hensyn til behovet for kommunikasjon og gjennomføre deltakende dialogprosess(er) så tidlig som mulig i prosessen?

6. Referanser

- Arler, F., Sperling, K & Borch, K. Landscape democracy and the establishing of renewable energy facilities. *Energy* (innsendt)
- Bellaby, P. (2010). Uncertainties and risks in transitions to sustainable energy, and the part 'trust' might play in managing them: a comparison with the current pension crisis. *Energy policy*, 38(6), 2624-2630.
- Buan, I. F., Eikeland, P. O., & Inderberg, T. H. (2010). Rammebetingelser for utbygging av fornybar energi i Norge, Sverige og Skottland: Sammenligning av faktorer som motiverer og modererer investeringer. *FNI Rapport*, 6.
- Clausen, L. T., Rudolph, D., & Nyborg, S. (2021). The good process or the great illusion? A spatial perspective on public participation in Danish municipal wind turbine planning. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 23(6), 732-751.
- Cowell, R., & Devine-Wright, P. (2018). A 'delivery-democracy dilemma'? Mapping and explaining policy change for public engagement with energy infrastructure. *Journal of environmental policy & planning*, 20(4), 499-517.
- Cowell, R., Bristow, G. & Munday, M. (2011). Acceptance, acceptability and environmental justice: the role of community benefits in wind energy development. *Journal of Environmental Planning and Management*, 54(4), 539-557.
- Cowell, R., Ellis, G., Sherry-Brennan, F., Strachan, P. A., & Toke, D. (2017). Rescaling the governance of renewable energy: lessons from the UK devolution experience. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 19(5), 480-502.
- Delina, L. L. (2020). Climate mobilizations and democracy: The promise of scaling community energy transitions in a deliberative system. *Journal of Environmental Policy & Planning*, 22(1), 30-42.
- Devine-Wright, P. (2010). Public engagement with large-scale renewable energy technologies: breaking the cycle of NIMBYism. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 2(1), 19-26.
- Eggen, M. (2019, 27. august). Fylkesmannen i Vestland kritisk til NVEs behandling av vindkraftsaker. *BirdLife Norge*. [Fylkesmannen i Vestland kritisk til NVEs behandling av vindkraftsaker - BirdLife Norge](#)
- Eiter, S., Fjellstad, W., Otte, P. P. & Rønningen, K. (2021). Fornybar energi og landskapskvalitet: en utfordring for medvirkning i planprosesser. *NIBIO POP*, 7(35).
- Ellingsen, H. S. (2020). *Resistance to Wind Power Development in Norway: Exploring Power, Knowledge Production and Injustice at Fosen and Frøya*. (Masteroppgave).
- Gulbrandsen, L. H., Inderberg, T. H. J., & Jevnaker, T. (2021). Is political steering gone with the wind? Administrative power and wind energy licensing practices in Norway. *Energy Research & Social Science*, 74. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2021.101963>

- Hall, N. L. (2014). Can the “social licence to operate” concept enhance engagement and increase acceptance of renewable energy? A case study of wind farms in Australia. *Social Epistemology*, 28(3-4), 219-238.
- Hindmarch, R. & Matthews, C. (2008). Deliberative Speak at the Turbine Face: Community Engagement, Wind Farms, and Renewable Energy Transitions, in Australia. *Journal 60 of Environmental Policy & Planning*, 10(3), 217-232.
<https://doi.org/10.1080/15239080802242662>
- Hügel, S., & Davies, A. R. (2020). Public participation, engagement, and climate change adaptation: A review of the research literature. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 11(4), e645.
- Innst. S. nr. 116 (2004-2005). *Innstilling til Stortinget fra energi- og miljøkomiteen*.
[31589_116.fm \(stortinget.no\)](https://www.stortinget.no/31589_116_fm)
- Jørgensen, M. L., Anker, H. T. & Lassen J. (2020). Distributive fairness and local acceptance of wind turbines: The role of compensation schemes. *Energy Policy*, 138, 1-12.
<https://doi.org/10.1016/j.enpol.2020.111294>
- Lorentsen, S. H. (red.), Christensen-Dalsgaard, S., Follestad, A., Langset, M., May, R., Dahl, E. L. & Hamre, Ø. (2012). Fagrapport til strategisk konsekvensutredning av fornybar energiproduksjon til havs – sjøfugl. *NINA Rapport 825*.
- Lund, H. (2000). Choice awareness: the development of technological and institutional choice in the public debate of Danish energy planning. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 2(3), 249-259.
- May, R. F., Dahl, E. L., Follestad, A., Reitan, O., & Bevanger, K. M. (2010). Samlet belastning av vindkraftutbygging på fugl. Standardvilkår for for-og etterundersøkelser. *NINA Rapport 623*.
- Meld. St. 28 (2019–2020). Vindkraft på land — Endringer i konsesjonsbehandlingen. Tilråding fra Olje- og energidepartementet 19. juni 2020, godkjent i statsråd samme dag. (Regjeringen Solberg). Melding til Stortinget
- Mitchell, C., & Woodman, B. (2010). Towards trust in regulation—moving to a public value regulation. *Energy Policy*, 38(6), 2644-2651.
- Nelson, K. M., Nelson, H. J., & Ghods, M. (1997, Januar). Technology flexibility: conceptualization, validation, and measurement. In *Proceedings of the Thirtieth Hawaii International Conference on System Sciences*, 3, 76-87. IEEE.
- Nenseth, V., Saglie, I. L., & Arnesen, O. E. (2004). *Lokal bærekraft*. Oslo: Norsk institutt for by-og regionforskning.
- Normann, S. (2020). Green colonialism in the Nordic context: Exploring Southern Saami representations of wind energy development. *Journal of community psychology*, 49(1), 77-94.

- NVE (2022). [Konsesjonsbehandling av vindkraftverk på land - NVE](#) (besøkt desember 2020)
- Rayner, S. (2010). Trust and the transformation of energy systems. *Energy Policy*, 38(6), 2617-2623.
- Ricci, M., Bellaby, P., & Flynn, R. (2010). Engaging the public on paths to sustainable energy: Who has to trust whom? *Energy policy*, 38(6), 2633-2640.
- Rønberg, A. & Andersen, M. M. (2022, 2. september). Masser af plads til vindmøller i mange kommuner: 'De har simpelthen manglet vilje'. *Ingenøren*.
<https://ing.dk/artikel/kommuner-har-masser-plads-at-opsaette-vindmoller-260279>
- Rowe, G., & Frewer, L. J. (2005). A typology of public engagement mechanisms. *Science, Technology, & Human Values*, 30(2), 251-290.
- Ruud, A., Wold, L. C., & Aas, Ø. (2016). Økt samfunnsaksept for fornybar energi. Hvordan redusere konflikter under planlegging, utbygging og drift? *NINA Temahefte*, 68.
- Sjørbotten, S. (2013). *Kommunale påvirkningsmuligheter og interesser ved utbygging av fornybar energi: En studie av Hemne kommune i konsesjonsprosessene til små vannkraftverk og landbasert vindkraft* (Masteroppgave, NTNU).
- Slottemo, H. & Rinde, H. (2019). *Samfunnsbyggeren. Ei fortelling om krafta som formet Nord-Trøndelag*. Pax forlag.
- Solnør, S. M. (2022). *Såret i Bygda* (Masteroppgave, NTNU).
- Sovacool, B. K. & Dworkin, M. H. (2015). Energy justice: Conceptual insights and practical applications. *Applied Energy*, 142, 435-444.
- Sperling, K. (2017). How does a pioneer community energy project succeed in practice? The case of the Samsø Renewable Energy Island. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 71, 884-897.
- Stokke, B. G., May, R., Bevinger, K. og Nygård, T. 2017. Miljøkonsekvenser knyttet til småskala fornybar kraftforsyning. En litteraturstudie. - NINA Kortrapport 66. 24 s.
- Vasstrøm, M. & Lysgård, H. K. (2021). Drivkrefter, motkrefter og fremtidige utfordringer i norsk vindkraftpolitikk. *Plan*, 53(1), 44-49.
- Walker, G., Devine-Wright, P., Hunter, S., High, H., & Evans, B. (2010). Trust and community: Exploring the meanings, contexts and dynamics of community renewable energy. *Energy policy*, 38(6), 2655-2663.
- Winge, N. (2013). *Kampen om arealene: Rettslige styringsmidler for en helhetlig utmarksforvaltning*. Universitetsforlaget.